

A dharmaśāstra-
dīpikā. R. 2901.

1050 584 121

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीः ॥

॥ अधिकरणार्थश्लोकदीपिका ॥

Adhikarana Shloka Deepika

I.P.

श्रीः

अधिकरणाश्लोकदीपिका ॥

पारयते ॥

हरिः श्री गणपतये नमः। अविष्मस्तु।

आचार्यगुरवे नमस्कृत्या-

मार्त्तमेहमधुना यन्माम् ^{ति} यिति।

तन्मताधिकरणार्थसंग्रहः

श्लोकदुर्ग्रहतारार्थदीपिकाम् ॥

(१) (श्लो)

मीमांसा न्यायजातं गुरुसमयरहस्यार्थ-

मागद्विजगात्र्याम्

नाथात्र्यां तन्मतज्ञै रपि विततदिशाः

दर्शितं संजिघृक्षुः।

शास्त्रोपेक्षातता संगतिजुषिविधिना

संगते चायसूते

निर्णीतं न्यायमादौ परिकरसहितं

संग्रहेणाभिपू^यते ॥

(२) (श्लो)

मन्तादिप्रौढकर्मण्युदितगतिरतीति ह

वेदोक्ततत्त्वा

विध्यह स्वाङ्गयोग्यं सविधिरभि-

हितद्वारमादिप्य लाङ्गम् ।

~~इति अथातो धर्म जिज्ञासेति । तावताद्यमु-~~
~~परितना~~

सिद्ध्येत्तत्स्थो न्यत्रेदप्रियनिजविषयप्रेर-
 णा हृत्सिद्ध्यै

विध्यर्थो ह्यन्तरङ्गं विषयफलमुपै-

त्यग्राह्यं नृजातम् ॥

इति । अथातो धर्म जिज्ञासेति ।

तावताद्यमुपरितनाधिकरणवदर्थनिर्णय-
 कन्यायेनोपस्थापकताविरहादशास्तत्त-
 भूतमपि सर्वत्वाध्यायतात्पर्यनिर्णयजनन-
 मुत्वेन श्रोतृजनजिज्ञासोपस्थापकत्वा-
 दर्थनिर्णयार्थोत्तरसकलशास्तरम्भक-
 समर्थनपरं, अत एवोपोद्घातसंगतमिद-
 मधिकरणम् ।

इह च स्वाध्यायोध्येतव्य इति
 योयमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तिप्रतिल-
 ष्ठानुष्ठानोध्ययनविधिस्तद्विषयः ।
 सविधिस्तस्मान्न्यत्राधिकारपर्यवसा-
 यित्वस्वभावस्तत् किमाचार्यताधिकारप-
 र्यवसायितया वेदस्याथैविवक्षायां अप-
 गमयन् अर्थज्ञानसहायभूतमर्थविचारा-
 त्मकशास्त्रं न प्रयोजयति ।

किं वार्थविबोधनिबन्धनाधिकारप -
 र्यवसायितया स्वसंगृहीतार्थज्ञानसम्य -
 मत्वाद्याया शास्त्रं प्रयोजयतीति सन्देहः ।
 ततः ^{प्र}लौकिसिद्धाध्यापनक्रियाकर्तृत्वः -
 मातरूपस्य दृष्टरूपातिशय रहितवृत्तादि -
 विलक्षणरूपस्याचार्यत्वस्य ~~चा~~चकमीमां -
 सकादिबोधेन लौकिकत्वात्तत्फलकाचार्य -
 करणविधेः ।

उपनीयतु यः शिष्यं वेदमध्यापयेदिति ।
 विधिविहितप्रत्ययश्रवणोप्यसंभवाच्च तत्र -
 युक्तिलब्धानुष्ठानत्वमध्ययनविधेः -
 कल्पयितुं युक्तमिति, न तथाविधस्या -
 ध्ययनविधेरसूत्रविचारविषयत्व -
 मङ्गीकाराहमिति परापादितानुपपत्ति -
 परिहारार्थं गुण्यकृद्भिः विस्तरेणोक्तं
 संगृह्णाति मन्तादीत्यादि विध्यह
 इत्यन्तेन ।

स्ववाक्ये चास्मिन् आचार्यत्वरूपोऽर्थ -
 इति विशेष्यवाचिपदमध्याहृतव्यम् ।
 विशेषणसामर्थ्यदेव विशेष्यस्य गम्य -
 मानत्वादनुक्तिः । कर्मशब्दः सामान्यवच -
 नोऽपि प्रकरणवशादिहोपनयनाध्यापन -

रूपताद्विशेषविषयतया पातः एकवचनेन
चोपनयनाध्यापनयोरेकप्रयोगत्वमुत्वेना-
ङ्गाङ्गिभाना दर्शितः।

कर्मकारभेदेन निम्नानामुपनय-
नाध्यापनक्रियाणां क्रमभावित्वेन सह-
भावमेन सा सेदुषामतिवृत्ततथैवाचार्य-
व्यपदेशाहेतुत्वं सप्तम्या दर्शितम्।

मन्त्रादिप्रौढत्वविशेषणैश्च नोपनयना-
ध्यापनक्रियारूपस्य कर्मणो नैक नियम-
योगेन दृष्टातिरिक्त नियम^{जन्मि} दृष्टातिशयनि-
मित्तत्वमुत्तमम्।

मन्त्रादिभिरनेक प्रकारैरुपनयनाध्या-
पनवर्तिभिः नियमैः प्रौढं महदुपनयना-
उध्यापनरूपं यत्कर्म तास्मिन् कृते उदिता-
उपनीयतु यः शिष्यमिति स्मृत्योक्ता गति-
रुत्पत्तिर्यस्य स तथोक्तः।

कर्मणश्च दृष्टस्वरूपेणाल्पस्य मह-
त्वासंभवान्नियमजन्या दृष्टविशेष इत्युपबृंहि-
तत्वापेक्षामिति प्रौढत्वं विवक्षितम् अथवा-
मन्त्रादिभिः प्रौढं कर्म यथोक्तं तास्मिन् अध्या-
पके स तथोक्तः। तास्मिन्नुदिता स्मृतावुक्ता-
गतिर्यस्येति विग्रहः। यद्वा उदिता ग^{ति}ति

चार्यशब्दस्य प्रवृत्तिर्यस्मिन्निति । अतो नि-
 यममेव मानपेक्षोपाध्यायादिपदवैलक्षण्येन
 दूपादेव दानाचार्यपदस्यालौकिकान्वित्वेन दृते
 तद्देवालौकिकस्याचार्यत्वस्य निश्चित्यो-
 ऽयफलत्वावगमात् तादृश्येन शिष्यमुप-
 नीय वेदाध्यापनेनाचार्यत्वं भावयेदित्येवं
 रूपाचार्यकरणविधिरित्यर्थः ।

इतोऽपि हेतोराचार्यत्वस्यालौकिकत्व-
 मत एव तद्व्यभिचार्यकरणविधिरपि निश्ची-
 यत इत्याह अतीतेपीति । उपनयनाध्याप-
 नक्रियाकर्तृत्वेऽतीति सत्यपि यदाचार्य्य
 वरो देय इत्याचार्यसंप्रदानकदानविधिपरं
 वा वाक्यान्तं नोक्तम् । कारकत्वरहितसंप्र-
 दानावस्था वक्ता मुरयभूतं स्वरूपं यस्य
 स तथोक्तः ।

तत्काले तावत् क्रियाकर्तृत्वरूप-
 मेव तदिति न संभावयितुं वाक्यतस्त्वदिति-
 दिक्ता दृष्टार्थवर्त्येव तदानीमयमाचार्यशब्द-
 इत्यवश्याशयणीयमेवेत्युपनीयतु यः
 शिष्यमिति । स्मृतेस्तद्व्याख्येयश्रुत्यर्थ-
 बाधान्नपेक्षिताचार्यपदार्थज्ञापनरूपय-
 वगमनेन वरदानाद्यनुष्ठानफलकत्वा-

वधारणान्तदनुगुणतयेवाध्यापनक्रियाज -
 न्यादृष्टोपेक्षयैवाचार्यपिदायार्थकविनि -
 ५० गमाद्विधिपरसमवश्चाश्चुपेयमिति -
 श्रुत्यर्थपचत्विचनायामाचार्यकरणविधि -
 सिद्धिरित्यर्थः ।

ननु भवत्वेनमाचार्यकरणविधिः
 तथापि कथं तेनाध्यापनपूयुक्तिरित्यत्राह -
 स्वाङ्गयोग्यमित्यादि सिद्धमेदित्तम् ।

स आचार्यकरणविधिस्वयं सिध्य -
 तस्वाङ्गयोग्यमभिहितम् । स्वाङ्गद्वारमा -
 क्षिप्यैव सिध्येदित्यन्वयः ।

सन्त्य विधेरङ्गमुपनयनं उपनी -
 यतु यः सिध्यमिति का प्रत्ययशामर्थ्या -
 दुपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वावगमात् ।
 तस्य चासक्तिफलत्वादुपनीतस्य कमपेक्षा -
 यां उपनयनं प्रकृत्यविहितमध्ययनमध्या -
 पनोपयोगित्वायोग्यद्वारमिति तदाक्षेप -
 पूर्विकाविधिसिद्धिः तस्य द्वारतया सिध्य -
 मास्याध्ययनस्य विहितस्य साङ्गस्यै -
 वाक्षेपः विहिताध्ययनद्वारीरनिवेशित -
 त्वाङ्गानां तदनाक्षेपेऽध्ययनस्यैव वा -
 क्षेपालिद्धेः आरादुपकारकाङ्गस्य चेह -

भावादिति साङ्गविहिताध्ययनप्रयुक्तौ वि-
धेरपि प्रयुक्तिरुन्निवारेत्यर्थः।

एवमाचार्यकरणविधिप्रयुक्तिलब्धा-
नुष्ठानतामध्ययनविधेः प्रदर्श्य तस्या-
धिकारपर्यवसानोपेक्षायां प्राथम्यादाचार्य-
काधिकारपरत्वेनेवेति पूर्वपक्षनिरासेनांत-
रङ्गत्वादर्थज्ञाननिबन्धनाधिकारपरत्व-
मेवेति साद्वान्तमाह-

तत्स्थो नृभेदेत्यादिना। तच्छब्देना-
चार्यकविध्याक्षिप्तस्याध्ययनस्य परामर्शः।
तास्मिन् अध्ययने विषये स्थितो यः
स्वाध्यायोध्येतव्य इति विधिवाक्यस्यार्थो
नियोगलक्षणः। सः नृभेदस्य पुरुषवि-
शेषस्य प्रिये स्वसमीहिते साधनतया स्व-
5 शेषभूते विषये प्रेरणं प्रवर्तनं प्रत्यर्हस्य
योग्यस्यात्मनः स्वरूपस्यैव विध्यर्थ-
विषयफलमध्ययनजन्यार्थज्ञानं फलमे-
व उपैति प्राप्नोति स्विकरोति तस्य अ-
ध्येतृवर्तिफलत्वेनान्तरंगत्वान्न पुनः
जातमग्रर्थास्थम्।

पूर्वसिद्धतया प्रथमप्रतीतमाचार्य-
त्वफलमुपैति तस्य पुरुषान्तरवर्तित्वेन

बाहिर कुंत्वा तदाहुः ।

मुदायादपि जलीयस्त्वमन्तरिक्षत्वमुच्यते ।

तस्मादध्ययने श्येता स्वामी नाध्यापको नरः ॥

इति । तदेवं ~~अ~~ मुख्यजन्यन्यायानाद-

रेण नान्तरङ्गं नहि रङ्गं न्यायोपादाने अन्तः-

~~रङ्गबाहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलीय इति न्यायेन,~~

बहिरङ्गाचार्यकिफलपरिहारेणान्तरङ्गार्थ-

ज्ञान फलरूप विधि स्वकारे स्थिते सत्यर्थः-

ज्ञानस्य मीमांसा एव नित्यान्मीमांसा शास्त्रम् -

मरश्चमिति सूत्रेण समर्थितमित्यर्थः।

चौदना लक्षणाया धर्मः इति विद्वान् -

~~स्व रूप प्रमाण प्रतिज्ञा परं द्वितीयं सूत्रं~~ **मृ**

तत्प्रतिपाद्यमर्थजातं संनिवृद्धः पञ्चमं स्वरूप-

प्रतिज्ञापपादककार्यव्युत्पत्त्यर्थं संस्प-

शिक्षाधिकं वाद रयान्दुयमकेन शक्येन

संगृह्णाति । इष्टोपायं कृतिवशां मनुस्मृत्यः ।

लोकाप्रवृत्तादुद्देश्यत्वान्नियतमनातिव्यापि

हेतुस्तदेव / व्युत्पत्तिश्च व्यवहृतिवद्वादर्शः -

भेदे नृवान्नं लिङ्गं योग्यस्वनिषयमिते -

वेदमेयन्तु । कार्यमिति ²¹ विचार्य तथोपादिष्टो-

त्रेदार्यो विषयस्त किं कार्यरूप उत लिङ्गरूपो-

पीति संशयः ।

तत्र इष्टसाधनस्यैव प्रवर्तकत्वात्
तस्यैव चोदनार्थत्वं न कार्यस्येति वेदा -
७ र्यस्य कार्यरूपत्वप्रतिज्ञा न संभवति ।
न चैष्टोपायतायां प्रवृत्त्यव्यभिचारेऽपि सा
हाद्ये तुल्येतीकता दानपि तदापत्तेः ।
कार्यव्यवधानेन हेतुत्वे काक्ष्यस्यैव सा -
हात्प्रवर्तक^{त्वं} सिद्धिरिति वाच्यम् ।

तस्याः कार्याधिजननेतीतादि प्रसक्ति -
परिहारहेतोः प्रवृत्तिजनने तत्परिहारहेतु -
तयोपगमात् तच्चातीतादि व्यावर्तक^{स्य} कृतिला -
ध्यत्वमेव इति । कृति साध्यैकार्यसर्वमपा -
यिनीष्टोपायैव प्रवृत्तिहेतुरिति शंकां
परिहरन्नाह - इष्टोपायमिति ।

कृतिवश^{म्} कृत्या साध्यमिति यावत् ।
तादृशमिष्टोपायमिष्टसाधनमनुस्मृत्या
या लोकस्य प्रवृत्तिस्तत्र कृत्य^{म्} देइयत्वं -
न्नियतमेव । तदाहुः -

इष्टकोटाविष्टोपाये हि कृतियोग -
स्तदुद्देश्यतयैव चोदयः नान्यथेति तेषां
कृत्युद्देश्यत्वमेव कार्यशरीरबहिर्भूतविशे -
षणान्तरावपेक्षा प्रवृत्तौ हेतुः । यस्मात्तद -

नतिव्याप्तिरपि अतीतादीन् व्याप्नोतीति अति-
व्यापिनः तस्मान्नक्तृत्वं दृश्यत्वमेव प्र-
वृत्तिहेतुश्च युज्यते, न तु कृतिराध्यत्व-
सहिते होपायता विशेषणापेक्षत्वं गौरवा-
दित्यर्थः।

ननु नामकार्यस्य प्रवर्तकत्वं त-
थापि तदैकनियतं वेदस्य प्रामाण्यं सिद्धेऽपि
व्युत्पत्ति संभवेन कार्यार्थत्वान्वधारणस्या-
वश्यकत्वं न च नत्वादित्या इत्यस्य कार्य एव
पदानां व्युत्पत्तिर्न सिद्धरूपेतीति प्रदर्श-
यति व्युत्पत्तिश्चेति।

गामान्येत्यादि वाक्यस्य शब्दवर्णनं-
तरभाविनी प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिं पश्यन्
पार्श्वस्थो व्युत्पित्तुः प्रवृत्तिहेतोः कार्यज्ञा-
नस्य बाधजन्यत्वं मन्वयं याति रेकाश्यां
अवधारयन्नावपोद्धाराश्यां कार्यपिद-
7 दस्य साक्षात्कार्याभिधायकत्वमितरेषां
तल्लक्षितस्वाभ्याभिधायकत्वं सर्वपदानां
कार्यार्थत्वमवधारयति।

न च पुनस्ते जात इत्यादि वाक्यशब्द-
मुखनिकासादिनिर्गणेन ह्यनुद्वारा प्रिया-
र्थप्रतीतिं तद्धेतुत्वं च वाक्यस्यावधारणं

न कार्यभूते सिद्धरूपेऽर्थोऽपि व्युत्पद्यत
इति वाच्यम् ।

प्रियाथविशेष प्रतीतिहेतुलभावेन परि-
शेषावधारणासंभवात् । व्यवहारस्तु
विशिष्टार्थनिष्ठ एवेति न तत्र पारिशेष्या-
नवधारणप्रसन्निरित्याहुर्न भेद इति ।
अर्थभेदे-~~अर्थविशेषः~~ ।

गवानयनादित्वाणो विशिष्टरूपोऽर्थः
तद्विषयाया व्यवहृतिर्यद्व्यवहारः प्रयोज्य-
स्य प्रवृत्तिः तत्सामर्थ्यादेव व्युत्पत्तिरपी-
त्यर्थः । एवं न कार्य एव व्युत्पत्तैः कार्य-
रूपो वेदार्थस्त्विति कार्यैकनियतं प्रामा-
ण्यं चोदना सूत्रात् संभवत्येवेत्यर्थः ।

नन्वास्ते कार्यबोधाय प्रवृत्तिस्त-
त्रैव न व्युत्पत्तिस्तथापि कार्यरूपत्वप्रतिष्ठा-
नोपपद्यते । पुंवाक्यवर्त्यर्थव्यभिचारद्व-
यनिमूलार्थसंस्पर्शित्वं शंकां न वाक्यत्व-
सामान्येन वेदावगाहित्वेन तस्यार्थनिश्चा-
यकत्वाभावादित्याक्षिपति । नन्वतत्रा भूत-
मप्यर्थं ब्रूयादिति । अत्राक्षिपति नृवाक्यमि-
त्यादि । नृवाक्यं योग्यस्वविषय^{मि} भूते लिंग-

मित्यन्वयः।

गृहीतसंगतिकमापि पुंवाक्यं न श्रवणस-
मनन्तरमर्थधीकरं असदर्थविषयत्वेनापि
प्रयोगदृष्टिनादनन्तरं तच्छंकायां प्रतिबद्ध-
४ शक्तिक्त्वेन तन्निवृत्तिरपेक्षकत्वात् प्रति-
बन्ध निवृत्तिश्च शक्तिप्रयोगिकत्वेनाभि-
धानाय स्वविषयस्वशब्देनाति नृवाक्यमु-
क्तम्। ततश्च वाक्ययोगयान्ये या वस्तुः प्रमितिः
तदनुमानेनैव भवेत्। तदनुमाने च लिङ्गं
तद्वाक्यमेवेत्यलिङ्गे लिङ्गाभिमानाभ्यामि-
त्यारानुमान एव इति लिङ्गस्यैव व्यभिचारः
न वामस्येत्यर्थः।

नन्वेवं वाक्यस्यानुवादकत्वमेव
स्यान्नत्वमिधानमिति लोकेऽभिधानशक्ति-
ग्रहणाभावाद्देदार्थधीर्न स्यात्।

न च लोकेन कृद्ज्ञानानुमानप्रमितविषय-
तया लौकिकवाक्यमनुवादकं तथापि स श-
क्तिकमेव। अन्यथा नुवादकत्वात् भवादि-
त्यपौरुषेये वेदे सदर्थविषयप्रयोगदृष्टिनिमू-
लाद्यसिं स्पर्शित्वशंकारूपशक्तिप्रतिबन्ध-
कविरहे शक्तेरविवक्षितत्वात्तत्प्रतियोगिकं क-
र्ममेव वेदेनाभिधेयमित्यर्थः।

एवं स्वरूपप्रतिज्ञोपपादकवद्व्या-
नन्तरं इयेनाद्यपूर्वस्यापि स्वतः पुरुषार्थः
त्वेऽपि निषिद्धफलतया विपरीतरूपत्वेन
केवलपुरुषार्थवाचकधर्मपदोक्त्यनर्हत्वेना-
र्थपदव्यावर्त्यत्वं प्रदर्श्यते उभयमिहेत्यादि।
तत्संक्षिपाति।

प्रयोजनत्वेन विधिक्षुतोऽपि

इयेनेत्योत्मान्यविरोध्यनर्थः।

यागे निषिद्धे ~~कृत्~~ फलप्रयोज्ये

न तत्पुष्टिर्विधिना फलान्ता ॥

इयेनाद्यपूर्वस्वार्थपदव्यावर्त्यत्वं संभवति
नेवेति सन्देहः।

इयेनादेरपि कृत्युद्देश्यतया सुखादि-
तुल्यत्वेन प्रयोजनतया लिङ्गादिनाञ्चिहि-
तस्य पुरुषार्थत्वाविशेषान्नार्थपदव्याव-
र्त्यतेति पूर्वपक्षमनुवादमुखेन प्रदर्शयितुं
उपक्रमते। प्रयोजनत्वेनेति। अविशेषे इये-
नेनाञ्चिरन्त्यजेतेति विहितइयेनयागेन
नियोगालङ्कारो विधिः। प्रयोजनत्वेन कृत्यु-
द्देश्यतया पुरुषार्थत्वेन श्रूयते। तथाप्यपूर्-
वार्थत्वात् सविधिरनर्थक इत्यर्थः।

अनु पुरुषार्थइयेन सतः कथमपुरु-

पार्थत्वमित्याङ्गस्य परोपाधिकमपु रुषार्थ-
त्वन्न स्वत इत्याह-तन्मतेति ।

तथा इच्छेन प्रयोजनवत्वेन विहितो
अन्यो न हिंस्यात् सवभूतानीति निषेध-
विधिस्तेन विरोधो यस्य स तथा । यद्वा
तथा तौ अन्यो निषेधविधि विरोधी यस्य
विरोधश्चानयोः एकहिंसा विषयत्वेन हिं-
स्यादिति विरुद्धोभयविधिनिषेधपरत्वात्
न हिंस्यादिति निषिद्धा हिंसा श्येनैनात्रि-
चरन्यजेतेति, हेत्वर्थविहित इति प्रत्ययेन
फलतया श्रूयते इति निषिद्धफलत्वादर्थ-
श्येनादिविधिरथचिदव्यावर्त्यर्ह इत्यर्थः ।

ननु श्येनगत हिंसाया वैधत्वान्न पुरु-
षार्थविहित निषेधविधि विरोधिता, अग्नीषो-
म हिंसावत् यथा स्वकरण प्रधानोपकारका-
ङ्गे वैधी प्रवृत्तिस्तथा प्रधाने विफलतः
एव तत् प्रवृत्तेः अपेक्ष विधिकरणं तद्वैव
फलकरणमिति फलेपि वैधी प्रवृत्तिरिति
न निषिद्धफलत्वादधर्मत्वं श्येनादेरिति
नार्थपद व्यावर्त्यतापीति आंकां परिहरति ।

याग इत्यापि न हिंस्यादिति निषिद्ध-
इति नानाशस्य पुरुषार्थतयाऽभिष्टेन हिंसा-

कृतेन फलेन प्रयोज्ये प्रवर्त्ये यागे स-
तीति समासः। काम्येषु कामिनीनियो-
ज्यं प्रतिकाम्यमानोपायस्यैव कार्यतया
नाधारित्वादिभि विषयत्वार्थं यागस्य प्रथमं
फलं प्रति करणत्वेनान्वयः। विधिं प्रतिवि-
षयत्वेनान्वयापत्त्यादिभिं प्रतिकरणत्वेना-
न्वयः ततोपि विधितः प्रवृत्त्याक्षेपः।

10.

एवं विध्याक्षेपात् पूर्वफलकरणत्वान्व-
यान्नतं तन्मन्त्रफलरागादेव तत्करणेऽपि
प्रवृत्तेः फलप्रयोज्ये प्रधाने यागे सति वि-
धिना फलान्ता तत्प्रवृत्तिर्नास्ति तदंश एव
विधिप्रयुक्तिरिति प्रधानं यतिरित्ति करणो
जनकानेव विधिप्रयुक्तिः न प्रधानेऽपि।
अन्यतः प्राप्तत्वात्तत्प्रवृत्तेः न च प्रधानोपका-
रकेऽपि फलप्रयोज्यत्वमेवेति वाच्यम्।

अपूर्वस्य हीति कर्तव्या कांक्षा न
प्रधाने न स्येति तेषु विधिप्रयुक्तिरेव
कीदृशा। एवं इयेनापूर्वस्य निषिद्धफलसं-
बन्धादधर्मतयार्थपि दण्डावर्त्यत्वमुचितमेवे-
त्यर्थः।

कार्यरूपो वेदार्थस्ततः चोदनाप्रमाण-

मिति ऋत्यर्थश्चिं प्रतिज्ञातं तत् किं श्रौत-
 प्रतिज्ञातं वेदार्थरूपं भेदाभेदेन वक्तव्यम् ।
 उत श्रौतप्रतिज्ञायां हेतुरिति संशयनिवृत्त्यर्थं
 तस्य निमित्तपरीक्षितिरित्यध्याय प्रतिज्ञापरं
 सूत्रं प्रमेयप्रतिज्ञापूर्वं परीक्षणीयादुतिसिद्धेः
 श्रौतत्वात् प्रधानभूतत्वात् आर्थोच्चार्यसि-
 द्धत्वात् प्रधान इति श्रौतप्रतिज्ञाविषयभूतस्व-
 रूपभेदाभेदेन पूर्वं विचार्य न त्वार्थप्रतिज्ञा-
 मेयं प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षपरिहारमाह-
 श्रौतप्रतिज्ञार्थविशेषसिद्धिर्वेदानपेक्षत्वोपि-
 येति तत्प्राक् श्रौतश्रुतिसिद्धाकार्यरूपो
 वेदार्थ इति प्रतिज्ञातस्य विशेषो भेदाभेद-
 रूपः तस्य सिद्धिरित्यमिष्यमिति निश्चिता
 प्रतिपत्तिः सा सामान्येन वेदस्यार्थप्रतिपादने
 मानान्तरसापेक्षत्वं नास्तीति धियैव स्यात् ।
 अनपेक्षत्वत्वदाप्रामाण्यविशिष्टवेदप्रतिप-
 ॥ ज्ञत्वेनैव तदर्थस्य विचार्यता नाव्यव्या ।
 न ह्यस्ति संभवः वेदो प्रमाणभूतस्तदर्थ-
 श्च विचार्य इति ।

एवं प्रथमं प्रामाण्यसमर्थनपूर्वकं वेदार्थ-
 स्थिरीकृत्य पश्चात्तद्विशेषजिज्ञासाकार्येत्यर्थः ।
 एवं च प्रथमं प्रामाण्यसमर्थनमित्याह इति-

हेतोः न तादित्यनपेक्षात्वमुक्तम् । नन्वेवं प्रामा-
 ण्यसमर्थनस्य प्राथम्यम् । तथापि प्रतिज्ञा-
 नन्तरं प्राप्तिहेतुकचयनातिरिक्तपरीक्षाकथ-
 नस्य संगतिर्नस्तीति शिष्यश्चिन्ता^{शि}सार्थमापि
 निमित्त्येव तदन्तर्मेव वाच्यम् । पुनश्चानपेक्षा-
 त्वादिति हेतुरेव वाच्यम् । तत्परीक्षाथकथ-
 नमनुचितमित्याहुः । परीक्ष्य नान्दाः स्वयमे-
 व शिष्यो यथेति तस्योक्तिरिष्टं हि शिक्षा ।
 यथा हेतुं स्वयमेव परीक्ष्य शिष्योऽनुध्येदि-
 त्यतो हेतोः तस्य परीक्षणस्योक्तिरित्यन्वयः ।

येन प्रकारेण शिष्यः उपपन्नतथारस्य
 सौविदनुसरण प्रकारेणानुशासनयोग्यः
 स्वयमेव गुरुपदिष्टहेतुविशेषेण परीक्ष्य
 असिद्ध्यादित्यतिरेकेण विनायविबुध्येत ।
 इत्येवं रूपप्रयोजनसिद्धये तस्योक्तिः ।

तच्छब्देन परीक्षणस्य परामर्शः ।
 यद्यत्र निमित्त्युच्येत तदा निमित्तमात्रप्राप्तिरेव
 स्यात् । न तु परिशुद्धनिमित्तसिद्धिः ।
 परीष्टपदप्रक्षेपे तु परीक्षितत्वेन परिशुद्ध-
 निमित्तसिद्धिरित्यधिकस्य परीष्टपदस्यो-
 क्तिर्न दोषायेत्यर्थः ।

नन्वेवं न्यायवित्प्रसिद्धं प्रतिज्ञानन्तरं

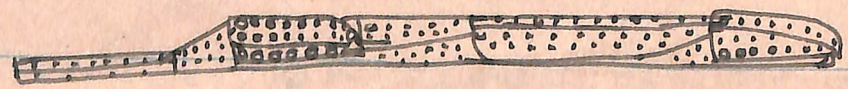

हेतुकथनमिह तदकथनाद्देवो परिहार्य इ-
त्याह- इयं शिक्षा हीति ।

12

प्रकृता मीमांसा परामृष्टा हिः हेतो प्र-
सिद्धौ वा यस्मादियं शिक्षा शिक्षारूपिणी-
न तर्कशास्त्रवज्जयपरायणफला । अतो न-
तं हेतोरकथनं शिक्षितकर्तृकिवादग्रन्थ-
एव प्रतिज्ञानन्तरं हेतुकथन नियमः ।

न तु शिक्षारूपे शिक्षा रूपत्वं चास्य
प्रथमसूत्रे न्यायाभासेन वेदस्यार्थपरत्वं
धिया तदर्थविचाराच्चिन्तितमानमध्येतारं
प्रत्यर्थपरत्वं सूचनमुखेन सूत्रप्रणयना-
च्छिष्या ज्ञाननिरासेन शिक्षारूपत्वं प्रसि-
द्धम् । इति प्रस्तुतस्य वेदार्थस्य यन्निमि-
तं प्रमाणं तस्य परीक्षा कथनमुचितमेवे-
त्यर्थः । यद्वा इयमिति परीक्षाणोक्तिरु-
द्दिष्टा ।

निमित्तपरीक्षाकर्तव्येत्युक्तं सत्यं प्रयोगे
सूत्रेण प्रत्यक्षा अनिमित्ततोच्यते ।

एतत्संक्षिपति प्रत्यक्षमक्षममसत्तमिमं
प्रमातुं साक्षान्मिति स्तरचितेन्द्रियसन्निकृष्टे
मेवेत्युपाधिमविमृश्य परं स्वरूपमात्मानु-

भूतिरनुमादि च हेतुहानात्। इति वेदान्वि-
धने प्रकादिसमर्थमुत न इति संशयः। प्रमा-
णात्वाविशेषात् समर्थमिति प्रामे उच्यते।
प्रत्यक्षमिमं वेदार्थं प्रत्याययितुं अक्षममस-
मर्थमित्यर्थः। कुत इत्याह सतामिति ना-
शच्छब्देन वेदार्थस्य नासत्त्वमुक्तम्।

किन्तु अविष्यद्रूपत्वम्। आप्ये चेतदु-
13 त्तं अविष्यच्छेद्योऽर्थः न ज्ञानकाले समस्तीति।
एवं च मितिकाले अविष्यद्रूपं वेदार्थं प्रत्या-
ययितुं प्रत्यक्षमसमर्थमित्यर्थः।

नन्वेतावता कथमक्षमत्वमित्याशंकां
शमयति साक्षादित्यादि संनिकृष्ट इत्यन्तेन।
तच्छब्देन प्रत्यक्षं परामृष्टम्। प्रत्यक्षं
साक्षान्मिति दित्यन्वयः।

तदुक्तं साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षमितिः
साक्षात्त्वं लक्षणम्। न चैतन्नापकं मे ममा-
त्रप्रमास्वपि साक्षात्त्वस्य विद्यमानत्वात्।
न च भावनाप्रकर्षपर्यन्तं तज्ज्ञे ज्ञाने व्य-
भिचारः। तस्य स्मृतिरूपत्वान्नस्य मिति-
शब्देन स्मृतिव्यावर्तिका स्मृतेर्यदिततया-
वेदनस्वभावेन मितित्वात्। साक्षादित्यनु-
मानादिव्यावृत्तिः। एवं सामान्येन प्रत्यक्ष-

लक्षणमुक्त्वा मेयप्रत्यक्षमाह-उचितेति । उ-
चितं योग्यं यदिन्द्रियं तेन सन्निकृष्टे संब-
न्धेऽर्थे साक्षान्मितिः । प्रत्यक्षं त्रिविधं स-
न्निकर्षः संयोगः संयुक्तसमवायः समवायः
इति । एवमिन्द्रियसंयुक्तार्थग्राहि प्रत्यक्षं
वर्तमानार्थग्राहि प्रमितिकाले वर्तमानार्थं
प्रत्यायायितुं असमर्थमेवेत्यर्थः ।

ननु दुर्निरूपं साक्षात्वमित्यक्षत्वं
लक्षणमार्थेत्याहु मेय अनुभूतिरिति । द्रव्य-
गुणजातिरूपै मेधेऽर्थे लिङ्गसदृशानुप-
पन्नत्वादिकं स्वरूपव्यवधायकमुपाधि-
मनवमृश्यैव केवलं स्वरूपमात्रेण यानु-
भूतिस्तत्साक्षान्मितिः स्मृतिव्यतिरिक्त-
सर्वज्ञोऽवबुभूतित्वमास्ति यत् स्वरूपेण
स्वेन रूपेण लिङ्गादि व्यवधान निरपेक्षम-
नुभूतित्वं यत्तत्साक्षात्त्वम् । तदुक्तं —
साक्षाद् स्वरूपधीः इति ।

14

द्वेधा च लोके वस्तूनां प्रतीतिः । स्व-
रूपसंबन्धितया पररूपसंबन्धितया च ।
तत् स्वरूपमात्रानुबन्धितया प्रतीतिः साक्षा-
त्वमित्यर्थः ।

सामग्रीं पदश्रियति । मेये ह्युपाधिमावि-

मृदय परमिति रूपाद्यवमर्शो व्यवधानेन
 प्रतीतेरनुमानाद्युत्पत्तिः । तदनवमर्शो परमु-
 पाधिकृतव्यवधानवध्यत्वात् । स्वरूपेण
 प्रतीते रसाक्षात्त्वेन प्रतीतिसाक्षात्त्वस्य
 सुनिरूपत्वात्तल्लक्षितं प्रत्यक्षं वेदार्थं प्रत्या-
 यायितुमित्यर्थः ।

अतः परशब्देनोपाध्यवमर्शिरूपा-
 नुमादि सामग्रीव व्यापत्तिः कृता । मातृश-
 ब्देन अनुमादिव्यापत्तिरिति न तयोर्व्यतिता ।
 अतः केचिद्वदन्ति । स्वरूपमात्रेत्यत्र स्वरू-
 पमात्रेति परिच्छेदः । मैय इत्यादि स्वरू-
 पमित्यन्तेन गुण्येन प्रत्यक्षलक्षणं अनुभू-
 तिरिति प्रमाणलक्षणं च क्रियत इति ।

एतच्चाभियुक्तानां नातीव हृदयं गमयितु-
 पेक्ष्यम् । किञ्च - विशेषलक्षणाभिधाने
 सामान्यलक्षणमर्थसिद्धत्वान्न पृथग्वा-
 च्यम् । नन्वस्तु वर्तमानविषयत्वेन प्रत्य-
 क्षमक्षयम् । अनुमानादिवर्तमानविषयं
 क्षममेव । अनुमानविशेषकतावत् अवर्तमा-
 नविषयोप्याहति । यथा जलधरसमुन्मार्ति
 दृष्टिनेन वर्षानुमानमित्यनुमानं वेदार्थे
 निमित्तताहमित्यत्राहानुमानादिचेति ।

चरलमुच्ये । आदिशब्देनोपमाथपि-
 त्योः संग्रहः अनुमाद्यत्यक्षममित्यन्वयः ।
 हेतुहानादिति हेतुः हेतुभावादित्यर्थः ।
 हेतुशब्देनानुमानोपमानार्थपित्तौ यत्कारणं
 तदुपादानं कृतं न त्वनुमानगतहेतुमात्रस्य ।

15 इतिलिङ्गसदृशानुपादुमानादिकारणानां
 वेदार्थे भावादनुमाद्यत्यक्षयं शब्दस्यैव-
 वेदार्थं प्रतिहेतुता । न च तस्य लिङ्गभावेन
 बोधकता किन्तु वाच्यकतयैवेति वेदार्थं प्रति
 मानान्तराणामनिमित्तत्वमेवेत्यर्थः ।

प्रत्यक्षादीनामनिमित्तत्वमुक्तं, इदानीं
 शब्दस्य निमित्ततोच्यते । औपत्तिकरूपेण-
 तत्संक्षिपति । शब्दस्तु न प्रमितता । न हि प्र-
 क्षात्सुपाधिः कार्यार्थतेव निदितापि न तद्गहे-
 शा । स्वाधीनवाक्यरचने व्याभिचारशंका
 तन्मूलमान्यदितार्थधिया त्वपैति । इति ।
 चोदनाप्रमाणमुक्तं न इति विचार्यते ।

यदि प्रत्यक्षाद्यविषयो वेदार्थः । तर्हि
 चोदनापि न तत्र प्रमाणम् ।

लोके हि मानांतरनेयतोपगीते स्वार्थे
 शब्दानां शक्तिर्गृहीता यथा कथं निवेत इति

तद्वैद्यतोपहितमर्थं शब्दो बोधयितुमलं न
तदनुपहितमपि शब्दात्मिका च चोदनेति
आपि न तद्वैद्ये वेदार्थे मानतामर्हतीत्यत्रात्र
एव वेदार्थस्येति प्राप्ते उच्यते-

शब्दस्तु नेति तु व्यतिरेके शब्दस्त्विमं
वेदार्थं प्रमातुं प्रत्यक्षावन्नक्षमः, किन्तु क्षम
एवेत्यर्थः।

ननु मानान्तरवेद्यतारूपशक्त्युपाधि-
विरहावन्नक्षम इत्यत्राह- प्रमितता न हि शक्त्यु-
पाधिरिति। न हि हेतो यस्मान्च्छ्लोकेऽपि माना-
न्तरवेद्यविषयत्वं शक्त्युपाधिर्न भवति।
किन्तु कार्यत्वमेव। अतस्तदविषयकार्य-
16. बोधकत्वं वेदे श्यादित्यर्थः।

ननु व्युत्पत्तिसमयदृष्टकार्यता
प्रमिततयोः कार्यता एवोपाधिता प्रमितताया
नेत्यत्राह- कार्यार्थित्यादि। सत्यन्तं सत्यं
यथा सत्या कार्यार्थिता तथा मानान्तरवे-
द्यता व्यवहर्तुं पुरुषेण विदिताः। तथापि
व्युत्पद्यमानपुरुषेण तद्वहे शक्तिगृहणस-
मये सावेद्यता न शक्त्युपाधितया गृहीता
स्वात्मानि प्रवृत्तिहेतुत्वाद् इति नैव बालेन-
प्रवृत्तिहेतुतया स्वात्मानि दृष्टं तदेव परास्मि-

नपि तदेतत्तथा कल्प्यम् । आत्मनि तु
कार्यस्यैव तदेतत्त्वं दृष्टमिति परास्मिन्नापि
तेन कस्यैव हेतुत्वं कल्प्यते ।

आद्यप्रयोगानन्तरं प्रवृत्तिदर्शनाच्चब्द-
स्य प्रवृत्तिं हेतुत्वमपि कार्यबोधकतयेति
कल्प्यत इति ।

कार्यतेव बालेन शक्त्युपाधितया गृहीता
नवेद्यतापि स्वास्मिन् दृष्टत्वादित्यर्थः ।
नन्वेवमपि लोकेऽभिधानवृत्तेः मानान्तरसि-
द्धे विषयत्वनियमान्मानान्तरानर्हं वेदेभि-
धानानुवृत्तेरभाव एव वेदार्थस्येत्याह
स्वाधीनेति ।

स्वाधीनं पुरुषाभिप्रायाधीनं रचनं य-
स्य यत्त लोकेऽभिधायवैपरीत्यज्ञानेन
व्यभिचारशंका भवति । साशंका वाक्यरच-
नानुसूलभूतमानान्तरेण व्यटितार्थसंग-
तार्थ इदं वाक्यमिति धियैवापैति । न तु
वाक्यप्रयोगमात्रात् वाक्यप्रयोगमूलभूत-
मानान्तरेण ~~मिव बुद्ध्या संवटितार्थमिदं~~
~~वाक्यमिति~~ अर्थमिव बुद्ध्या संवटितार्थ-
मिदं वाक्यमिति धियैव व्याभिचारशंका-
निवृत्तिरिति शंका निवृत्त्यर्थमेवाभिधान-

वृत्ते मर्त्तानां तरसिद्धि विषयत्वमिति वेदे हन्ति -
 धानानुवृत्तिर्भवेदिति चोदनावेदार्थे
 प्रमाणमिति च ।

17.

इदानीं तस्य निमित्तपरीष्टिरित्यादि
 सूततयं वृत्तिकारमतोपन्यासमुखेन वि-
 धानान्तरेण व्याख्याया^{ना} वृत्तिकारस्त्व-
 न्यथेमं गुण्यं वर्णयाम्यन्तर ।

तस्य निमित्तपरीष्टिरित्येवमादि तत् म ।
 साक्षिपति । येनावच्छेद्यबोध्यः स्फुरति,
 साविषयो आइशायां सैव ज्ञेयं रूपस्व-
 भावन्तिदर्विरतधियाप्यन्यरूपागृहान् ।
 तादृग्धीस्थान्यपूर्वं भ्रमगतिरिति तद्वाह-
 मेयाविकल्पास्तद्धीहानान्नसत्त्वं प्रमिति
 विषय^यताहेकर्षीः शब्दहेतुः ।

तत् तं प्रयोगजत्वं संभवि नवेति संशयः ।
 वृत्तिकारजतज्ञानदृष्टान्तेन सर्वज्ञानानां
 बाह्यार्थभाव^तज्ञानगत एवार्थो बाह्यतया
 प्राप्यं नैतदेवमिति बाधोदयात् । न च द्वे
 एते ।

ज्ञाने इदमिति वृत्तिकाविषयानिन्द्रि-
 यदोषादगृह्यमाणविशेषमिति ज्ञानं रजत-

मिति सदृशद्वयनिर्मुक्त्यसौकारजं मनो दोष-
 तदंशखंडितं स्मृतिज्ञानमिति गृह्यमाण-
 योरगृह्यमाणविशेषयोर्निरन्तरं प्रतीतयोः
 साकंशयोः रूपरूपिणो भेदागृहादस्यामाना-
 धिकरणेन व्यवहार एवेदं रजतज्ञाने विद्य-
 ते । बाधकज्ञाने च भेदो गृह्यत इति न व्य-
 भिचारइति बाध्यम् । भेदागृहात् प्रवृ-
 त्तैः सुषुप्तावापि प्रवृत्तिः स्यात् । न च
 निरन्तरमानात् प्रवृत्तिः गवाक्षौ शुक्ति-
 रजसो^म इत्यत्रापि प्रवृत्तिप्रसंगादिति त-
 त्संप्रयोगकत्वमलक्षणांमिति प्रप्ये-

प्रथमं सर्वज्ञानानां अथर्व्यभिचा-
 रित्वं साधयितुं विषयलक्षणा माह-ये-
 १४ नेत्यादि । विषयान्तेन येनार्थेनावच्छेद्यते
 यो बोधः स्फुरति सोऽवच्छेदकोऽर्थः । तस्य
 अवच्छेद्यस्य बोधस्य विषयः । अलेदमि-
 ति रजतमिति च गृहणश्मरणरूपे द्वे सा-
 ने तलेदमिति पुरोवर्तिवत्त्वाच्चेन्न तेन
 श्मरणान्न नार्थव्यभिचारि, किन्तु इन्द्रिय-
 दोषाच्छुक्तित्वाद्यगृहणश्मरणरूपमेव केव-
 लं विद्यते । प्रतीतांशस्येदमो न व्यभिचारः ।
 रजतमिति बहुक्लमास्वरत्वादि सदृशाव-

न च तुल्यव्यवहारस्य तन्मात्रादुत्प-
न्नता अतिप्रसङ्गादित्येवं श्रौते राक्षान्त-
उच्यते । संसृष्टेत्यादिः । अर्थसंज्ञये धीनि-
देश्यस्त इति धीरुवरूपविवेकं करोति प्र-
थमपादेन । ननु रवधारणे ।

अथवा विपर्यस्तबुद्धित्वेनापरमा-
र्थवैपिनं पूर्वपाक्षिणं प्रति परार्थबोधने
उक्तं न यरूपः प्रश्नः चटादिना संसृष्टस्य
36 संसृष्टस्य या धीरसंसृष्टधीर्निशिष्टधीः
तद्विलङ्घो निलक्षणो धर्मिणो भूतत्वादेः
बोध एवेह घटो नास्तीत्याद्यन्मावव्यवहा-
रेषु विद्यते । न त्वदभिमतभावबोधः
द्विधा हि भूतत्वादधर्मिबोधः चटादिसंसृ-
ष्टतया तदसंसृष्टतया न तत्तया संसृष्ट-
धीतोऽन्या विधा केवलधर्मिबोध इत्येवमाव-
व्यवहारहेतुः नाभावान्वयवस्तुनन्तरावबो-
ध इति ।

बोधस्वरूपनिरूपणे तन्मात्रस्यैव
प्रतीतिः न तदधिका भावस्येति मेया भावा-
दभावान्वयं प्रमाणान्तरमपि नास्तीत्यर्थः ।

ननु संसृष्टधीर्विलङ्घाधर्मिबोधस्य
किं धर्मिमात्रं विषयः उत तदतिरिक्तं

धर्मिमात्रं चेत् संसृष्टेऽप्यभावव्यवहारः
 स्यात् । तत्रापि तन्मात्रस्य विद्यमानत्वात् ।
 तदतिरिक्तपक्षेऽस्मादिष्टसिद्धिः । धर्मिमा-
 त्रातिरिक्तस्य वस्त्वन्तरत्वात् ।

नचैतदिन्द्रियव्यापारानन्तरजनि-
 तमैन्द्रियकमिति वाच्यम् । इन्द्रियस्य
 भावग्रहणोपक्षीणत्वात् । किञ्च प्राङ्मासी-
 दयमिहेतीन्द्रियव्यापारानपेक्षमभावेनैव
 प्रतीयते इति । अत्रावाहयप्रमाणेनाभावग्र-
 हणमित्यत्राह- ननु भावगोचरतयेति ।
 अत्रावयववहारे तद्वादिनामपि संसृष्टवि-
 लक्षणो धर्मिबोध इत्यास्थेयम् । धरव-
 त्यपि तद्व्यवहारप्रसंगात् । तत्र तद्बोध-
 दयाभावविषयत्वेनावस्थितिरस्माभिर्ना-
 श्रुयेता । संसृष्टिष्टवृष्टियोग्य धर्मिव्यति-
 रिक्तवस्त्वन्तरस्यानवबोधनात् विसृष्ट-
 इत्वं तु धर्मिणं पूर्वदृष्टस्य बुद्धिरुक्ततया

37 न्याकारत्वमात्रात् दयान्न तत्संसर्गभावयो-
 गितया । तदुक्तं भूतलदृष्टेरेव हि घटसंस-
 र्गधी विषयत्वमात्रेणापि तत्संसृष्टकदृष्टि-
 विलक्षणत्वं प्रसिद्धमेव तन्न तत्संसर्गभाव-
 विषयतयेति । एवमभावव्यवहारेषु विसृष्टा-

धर्मि बोधादधिकाभाव नवबोधस्ततस्तत्प्रबो-
धस्याभावगोचरतयास्य नभ्युपेत्यर्थः।

नन्वेवं धर्मि बोध एवाभावं इत्युक्तं
इयात्। ततस्तदुद्दिनादोऽभावनाज्ञात्तु-
ताद्युत्थानं इयादित्यलाह- तद्धीरुच्यतेवेति।
तद्धीरसंसृष्टा धर्मिधीः तदस्यां इत्येतिज्ञा-
तता तद्धीरुच्यता सैवाभावः। धर्मिणस्संसृष्ट-
वष्टि विलक्षणधर्मिधीरुच्यता सैवाभावः न
धीमातामिति न तन्नात प्रयुक्तदोष इत्यर्थः।

नन्वेवं तद्धीरुच्यव्यपदेशनाभावांगी-
कृता तन्मातव्यतिरिक्तधर्मन्तरांगीकरणा-
त्तलाह- मिति भावदोशेति। मिति अवेकमित्
भावदोशेन व्यक्ता। अभावप्रमितिकाले ता-
वत्कल्पनालोत्पत्त्यादिरूपा काचित् भाव-
दोशेन स्फुरिता नत्वभावदोशेति नाभावांगी-
कार इत्यर्थः।

ननु निरवयविनाशिनं सुखादीनां
भावेन भावान्तरोदय इति। तत वद्वन्त-
रापत्तिस्तलाह इति सैवेति। इति हेतौ
यस्मादभावाख्य भावस्त्वप्रतीतस्ततस्सैव
भावदोशेवाभावः न वद्वन्तरमित्यर्थः।
हेतुनिजतुल्यगतेरिति निजज्ञानेन

संसृष्टधीविशदृशबोध उत्तः । ततश्च यत्
यत्त संसृष्टधीविशदृशधर्मबोधः तत्तत्त

38 शान्त्वयविनाशिषु निरन्वयविनाशिष्वपि
केवलोत्पत्तिलक्षण भावदशाया अनुगत-
त्वान्तर्लौवा भाव निरन्वयविनाशिष्वपि
केवलात्मस्थितिलक्षणा भावदशेति । सर्वता-
भाव इति । मेयाभावेनाभावप्रमाणस्य भा-
वान्न तदपेक्षामुक्तमानं पंचकस्य अन्ययोग-
व्यवच्छेदकत्वं स्वत इति चोदनाप्रमाण-
मित्यर्थः ।

सत्प्रत्यक्षा मित्यन्तरत्नक्षणपरत्वेन
व्याख्यायानिमित्तादिना संबन्धनित्यता-
क्षितौ तत्संक्षिपति ।

(श्लो) इष्टहेतुतयात्मे इष्टकार्यपरत्वतः ।

इष्टमन्यानपेक्षत्वं स्पष्टबाधं च किंचन ॥
औत्पत्तिकलोक्तानपेक्षत्वं संभवति नवेति
संशयः । न संभवति लोक इष्टहेतुतयाकार्ये
लिङ्गादिना व्युत्पत्तिं न निरुपाधिकतया
स्वतन्त्रकार्ये इष्टहेतुता च विनियोगाधी-
नापि नियोगाद्वाद्येदं साधनमिति । स च
मानान्तराधीनः साध्यसाधनत्वावगमाधी-

नत्वात् तस्य इति वेदेषु कार्यबोधस्य
फलसाधनतया विनियोगे मानान्तरापे-
क्षात्वादनपेक्षताक्षिपति ।

किञ्च दृष्टपक्षादिकार्यपरत्वात्
पशूनामनन्तरदर्शनियोग्यत्वे सत्यस्य -
दर्शनांतरसापेक्षात्वादनपेक्षताक्षिपति -
ति तथाह इष्टेत्यादि । लोके शाब्दानां इष्ट-
हेतुतया कार्यबोधकत्वादशाब्दानां दृष्टपक्षा-
दिकार्यपरत्वान्त्र वेदे मानान्तरसापेक्षा-
त्वादनपेक्षत्वं दृष्टमिति मानान्तरापेक्षाक्षि-
पदप्रामाण्यं चोदनाया इत्यर्थः ।

३१ विधिमुखोक्तं विधेः प्रथमं अर्थवादमु-
क्त्येवमपि दर्शयति स्पष्टबाधमिति किञ्च-
न वान्मयमिति दोषः । स्पष्टो बाधो मानान्त-
रविरोधो यत् एष यजमानः स्वर्गं यातीति
एष इति । आरीरं तथातीति प्रत्यक्षाविरुद्धः
एवमादिहे साधनमुपक्रमते ।

औत्पत्तिकस्तु शाब्दस्यार्थे न संब-
न्धः तस्य ज्ञानमित्यनेन तत्साक्षिपति ।

(क्षेत्रे)

स्यादेव यथावगमो नरसाध्ययोगात्

स्वाभाविकीत्युपगता खलु शाब्दशक्तिः ।

नन्वस्य सा न पटते व्याभिचारदृष्टौ

योगान्तरानवगमे समयोपपत्तेः ॥

नरसाध्ययोगात् नरत्वसत्त्वं बंधात्

यद्यनकृतकसंबन्धात् शब्दात् सापेक्षत्वं

स्योदेव कथं तर्हि अनवगम इति त्राह- स्वा-

भाविकीति । स्वत्वरूपधारणे -

बृद्धव्यवहारप्रसिद्धिद्योतका वा शब्द-

इयार्थभिधाने वा शक्तिः सा स्वतः न

विनियोगाधीनैत्यर्थः । एवमुपक्रान्ते पूर्व-

पक्षोपोदयति नन्विति । अत्रय मुख्य इत्य-

मानस्य शब्दस्य देशान्तरवर्तिनार्थेन

समुपपद्यत इत्यत्राह- व्याभिचारदृष्टावि-

ति । प्रथमतः शब्देऽर्थप्रतिष्ठपत्तेः व्याभि-

चारो दृश्यत इत्यर्थः । गम्यगमकता तु

संबन्धान्तरपूर्विका धूमोदेतिवेति व्याभि-

चारदर्शने सति न स्वाभाविकसंबन्धाव-

सर इत्यर्थः ।

ननु, संश्लेषादि संबन्धा-

न्तरेणास्तु तन्निवर्हिस्तताह योगान्तरा-

नवागम इति । अन्तरशब्दस्य मयापेक्षया

प्रयुक्तः योगसंबन्धः । तत न संश्लेषः

दुरमोदकवाक्योच्चारणे मुख्यस्य पाठन-

पूरणप्रसङ्गात् । केनाप्यननुमत इति ।

स्वतो नास्त्येव संबन्ध इत्यर्थः ।

ननु समयोऽपि न संभवति तत्कार-
णस्याशङ्क्यत्वात् तत्राह- समयोपपत्तिरिति
चैत्रादौ समयदर्शनात् गवादिष्वपि
समयादेवार्थदर्शितरिति कल्पयितुं युक्तमिति ।

नात्यन्तापरिदृष्टसंबन्धान्तरकल्पना ।

एवञ्च समयस्योपपन्नत्वात् स्वाभा-
विकत्वं न युक्तमिति । पौरुषेया वेदा इ-
त्यनपेक्षात्वात् प्रतिज्ञानिर्विषयेत्यर्थः ।

एवं पूर्वपक्षिणा राक्षान्ति नि पराजिते
वैयाकरण स्वपक्षावलम्बनाय चोदयति
अथ कः शब्द इति । किं संक्षिपति ।

(श्लो)

वर्गाधिकं ननु वचस्य समधानपेक्षं
वर्णेषु श्रीः क्रमवतीति न वाच्यसिद्धिः ।
नैवान्यधीर्न च विवर्तक्याप्युपाधे-
रेकारयतेऽति युगपत्स्मृतिरुपतीव ॥
इति । वर्णा एव शब्दाः तदधिको वेति सं-
शयः । क्रमेत्पन्नत्वेन युगपदेकज्ञास्येत्य-
नह्येवो वर्णोऽर्थोऽर्थप्रतीति लक्षणकार्यस्य

संभवात्तदुत्पत्त्यर्थं वर्णाधिको वर्णैरुच्य -
 स्य रूपाटारुयः शब्दः तद्व्याचिन्मना
 विवर्तनस्वभावत्वात्तर्हेन सहसंबन्धो
 नित्यरूपपक्षमवलम्बे स्वेतिशब्दश्चो -
 दयति । वर्णाधिकमिति ।

५।

ननु वर्णाधिकं यदस्मदभिमतं
 वचनं तत्समयानुपेक्षामिति स्वपरिगृही -
 तां वर्णात्मकतां त्यक्त्वा समयनिरपेक्षत्वेन
 नित्यसंबन्धानुगुणं रूपाटलक्षणमंगीकुरु ।
 नो चेन्न पूर्वपक्षयुक्तसमयमोक्ष इत्यर्थः ।

ननु प्रत्यक्षाभूतेषु वर्णेषु सत्यु तद -
 तिरिक्तात्मता इष्टवचनकल्पनमनुचितमि -
 त्यादां क्य वर्णयोऽर्थोऽतीति लक्षणकार्या -
 संभवात् तदन्यथानुपपत्त्या वर्णातिरिक्त -
 शब्दकल्पनेत्याह - वर्णोऽप्येति । गकारादि -
 वर्णानां क्रमेणोच्चारणात् तदनुरोधेन तेषु
 धीरपि क्रमवती ततश्च क्रमप्रतिपन्नानां
 तेषां क्रमिकाणां युगपदेकक्षणमुद्दिष्टत्वेन
 अवस्थानाभावान्न समुदितेभ्यस्तैश्चो -
 वाच्यस्यार्थस्य सिद्धिप्रतिपत्तेः वाच्यप -
 देन वर्णानां वाचकत्वासंभव उत्तः । वाच्य -
 सिद्धिर्हि वाचकत्वाधीनोति तन्निषेधेन

वाचकत्वा संभवोऽपि सूचितः। एतेन नैव
कस्माद्वर्णति तात्सिद्धिः अप्रतीतेः।

न च पूर्ववर्णजनितसंस्कारसाहिता-
दन्त्यवर्णति पूर्वोच्चारणवैयर्थ्यप्रसंगात्।

नापि स्मृतिरुच्यवर्णोच्यः स्मृतेर-
त्यनुभवानुसारेण क्रमेणात्मलाभाद्वर्णोच्यो
विशेषाभाव इत्यादि युक्तयोऽपि संगृहीताः
वर्णेषु धीरित्यविशेषणोक्तैः इत्यर्थप्रतीतिः
लक्षणकार्यस्य वर्णोच्यो संभवान्तदतिरिक्त-
शब्द इत्यर्थः। रद्धान्तमाह- नैवान्यधी-
रिति। अरुच्यवर्णतिरिक्तस्य स्फोटस्य
धीः प्रतीतिः नास्ति गौरित्येवमादिषु उक्ता-
रौकारविसर्जनीया एव प्रतीयन्ते न तद-
५२ तिरिक्तः कश्चिदिति वर्णतिरिक्तशब्दसत्ता
दुरूपगमा अप्रतीतेरित्यर्थः।

एवं चाप्रतीयमानस्य स्फोटस्यार्थ-
त्मना परिणामोपगमो विनिर्बीज इत्याह-
नचेति। नो बध्नारणे, एवं च सतीत्यर्थे।
अपि ह समुच्ये। यदि वर्णतिरिक्तः शब्दः
प्रतीयते तर्हि तस्यार्थात्मना विवर्तनमात्राच्च
तदभावाच्चिवर्तक्याप्रसंगोऽपि नास्ति। यद्-
शास्त्रसंबन्धनित्यत्वसमर्थनमत्यन्तमनुचि-

मित्यर्थः।

नन्वेवं शब्द इति प्रयोगात् श-
ब्दानां एकदा प्रतीयते सा च तेषां वर्णातिरि-
क्तं एवोपपद्यते। बहुत्वाद् वर्णानां तथा वि-
द्वांसंभवात् तत्राह- उपाधेरिति। एक इ-
मित्याख्या एकारया तद्भावे एकारयाता-
सा श्रौतग्राह्यतोपाधि निबन्धना नैकत्वनि-
बन्धनेत्यर्थः।

ननु ता वर्णेश्यः अर्थप्रतीत्यनुप-
पत्तिरित्याशङ्क्य तत्प्रकारकमुपपादयति।
इतीति। यस्माद्विषयसंभवः। अन्ता इयु-
गपटसंभूय स्मृतिरप्रतीया अविरुद्धा-
क्रमवदनेकधीस्थतयाऽनुभूतेषु वर्णेषु
क्रमविशिष्टानेक विषययुगपटस्मृतिरूप-
नायां विवर्तिपक्षः प्रतिपक्षस्तत्र निरस्त-
इति युगपटस्मृतिरप्रतिहतीति स्थ वर्णेश्यो-
अर्थप्रतीति संभवान्न तदतिरिक्तशब्द-
इत्यर्थः।

पुनरपि शब्द एव पृच्छति अन्य-
गौरित्यत्र कोऽर्थ इति तत्संक्षेपात्।

पङ्क्थादि शब्दजनिता पुनरेकबुद्धि -

नपादयेत्यकत्वमेव वचो विवर्तितम् ।

साधु त्वमल मनुसृत्य तदुक्तिमात्रं

स्यादप्युपाधिविषये समुदाय बोधात् ॥

इति ।

पाङ्क्तिर्यत्र वनमित्युदाहरणं पूर्वोक्तं

शब्दस्य वर्णात्मकत्वं संभवति नवेति

संशयः । वनमिति बहुषु तरुषु श्रूयमाण -

मेकवचनमात्मिन्नेकवचनमिति हितं

बहुषु तरुषु असंभवात् वर्णातिरिक्ततां

शब्दस्योपकल्प्य तद्विषयमेव बुद्धिमु -

त्पादयतीति वनादिषु बाह्याध्यासितरूपे -

ऽर्थ इति सर्वतात्प्येकरूपत्वत्वाभावाच्च वचो

विवर्तितमित्यापादयेदिति वर्णातिरिक्तशब्द -

इति पूर्वपक्षप्रकारमर्थेन निषेधद्वारा

दर्शयति । पङ्क्थादीति आदिशब्देन शून्य -

वनग्रहः पुनरशब्दो विशेषे एकमिदमि -

ति बुद्धिरेकबुद्धिः एकत्वबुद्धिर्वा बहुक्ति -

कारजतादिषु बाह्यार्थत्वे साधिते प्रत्यक्षा -

नुमानादीनि व्युत्पत्तिकपङ्क्थादिशब्दज -

निता एकत्वार्थि स्वरूपा बहुत्वान्ततासंभव -

ती शब्दालम्बनतां स्वस्य परिकल्पयन्ती

~~69~~

R No 2901.

नाम ग्रन्थपातः

शब्दस्य वर्णातिरिक्तातामपि कल्पयन्ती लाघ-
वात्सर्वत्रापि शब्दाध्यासकल्पनया सकल-
मेव उपेक्ष्य वचो विवर्तमिति नापादयेत् ।
प्रत्यक्षविरुद्धार्थकल्पनाया मसामर्थ्यादि-
त्यर्थः ।

ननु प्रयोगान्यत्रा वनादिषु शब्दवि-
लम्बनता निश्चीयते । तद्वदन्यत्तापीति ।
शंकायामन्यत्रापपत्त्या समर्थयति ।

५५ साधुत्वमात्रमिति । साधुशब्देन प्रयोगसा-
धुत्वमुक्तम् । नार्थसाधुत्वं तदसंभवं स्य
प्रस्तुतत्वात् ततश्चार्थसाधुत्वं विना विप्र-
योगसाधुत्वमात्रेण तदुक्तिमात्रं स्यात् । प-
त्त्याधुक्तिमात्रं स्यादित्यर्थः ।

नन्वेवं सर्वत्र प्रयोगसाधुत्वेन स्या-
न्नार्थसाधुतेति प्रकारान्तरेण बहिरर्थ-
पक्षेऽपि इत्यत्राह- तदुक्तिमात्रमिति पक्ष्या-
धुक्तिरेव प्रयोगसाधुतया न तु यतार्थ-
साधुत्वोपपत्तिरुक्ततापि अर्थसाधुत्वोप-
पत्तावन्यत्रार्थकल्पनाऽनवकाशादित्यर्थः ।

नन्वेवं वनादौ समुदायावस्थ-
या वृक्षाणामेकत्वात् अर्थसाधुतया प्रयो-
गोपपत्तेः । प्रयोगमात्रशरणत्वाक्षयणमनुचित-

मित्यर्थः। तत्राह - उपपत्तिनिबन्ध इति।
उपाध्युपहितो यो विषयः 'यद्वा, विषयज्ञा-
नदयोर्योग्यतोच्यते।

उपाधियोग्येनादावपि साधुत्वमा-
त्रानुसारेणैव प्रयोगः। दारा इत्यादौ
प्रयोगसाधुतैव गतिरिति सैव वनादौ उ-
च्येत्यर्थः।

ननु वनादावुपाधिरेव नास्ति
वृक्षव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदप्रतीतिरित्य-
त्राह - समुदायबोधमिति। निश्चयान्न-
दृश्येतेषु बहुषु तरुषु समुदायबोधमिति।
विद्वत्संवादेषु स्तान्बदास्ति। ततश्च
तदुद्दिबोधयत्वेन समुदायावस्था प्रती-
यते। ततश्च समुदायप्रयोगसाधुतैवो-
च्येति। वनादिप्रयोगमुत्वेन वणतिरिक्त-
शब्दसमर्थनमाह इति। तत्राह मित्यर्थः।

६५ यदि वणतिरिक्तः शब्दो नास्ति।
तर्हि कस्तव तेषामर्थेन संबन्धोऽभिमत
इति। शब्द एव पृच्छति अत्र संबन्धः
क इति तस्मिन् तत्संक्षिपति
(स्लो).

नन्वेवं दुस्तरस्ते समय इति भवेदकृतद्विषकर्ता
 मैवं व्युत्पत्तिमात्रादवगतिरिति तत्प्रागपीडानुमेयम्।
 हेतुव्याप्तं तु कार्यं न विषमविधया तद्विशेषेणकर्ता
 भूम्येवाचेतनन्तु स्वतन्त्रवशात्तज्ज्ञानमात्रं न प्रयोज्यम्

अत्रापि वर्णनिरिक्तशब्दः उतवेति संशयः।
 वर्णनिरिक्तशब्दानङ्गीकारे पृथग्गन्तुभूतयोः
 शब्दार्थयोस्संबन्धस्यायुतलिङ्गत्वाभावेन
 नित्यत्वसंभवात् सामयिक एव तयोस्संब-
 न्ध इति ते समयो दुस्तरः मम तु तादा-
 त्ममाङ्गीकारात् नित्यलोपपत्तिर्न स इ-
 त्यर्थः। ततः किमत्राहु- भवेदिति।

गवादिषु संबन्धानुज्ञाने सति देशका-
 लमवाहितानामर्थानां शब्दैस्सह संबन्धं
 कर्तुं अस्मदादीनामसामर्थ्यात् अस्मदा-
 यतिरिक्तः कृत्यादिद्रव्यकरणज्ञातिशाली-
 निश्चक्षुः कर्ता आह्वयेयः। स एव सृष्ट-
 गदनुग्रहाय शब्दार्थयोः संबन्धं कृत्वा
 नेदं च कृतवानिति नेदस्य पौरोषेयत्वादुक्त-
 नेपेक्षात्वमिति सिकलमनवास्थितमित्य-
 र्थः। वाक्यान्तमाह मैवमिति।

इह इदानीन्तनानां गामानयेत्याद्यु-
 त्तमवृत्त्यप्रयोगानन्तरं मध्यमप्रवृत्तिं दृष्ट्वा

तात्पर्याविगमपूर्वकिमावापोद्धाराश्यां स्वा-
र्थे शक्तिमवधार्य ह्युत्पन्नानां समयनिरपे-
क्षमेव प्रयोगान्तरेणैवार्थप्रतीति ईश्यते
इति न काश्चिद्विरोध इत्यर्थः ।

ननु जगदारंभकाण्डद्वयसंयोग-
५६ करं यदुष्टं तच्चेतनाधिष्ठितम् । कार्यकरम-
चेतनत्वाद्वाप्तिवत् । अधिष्ठेयस्वरूपशक्ति-
श्चाधिष्ठेय इति पक्षधर्मताबलादी इव रक्षि-
तिः ।

नच होतश्चेन सिद्धसाधनता तस्या-
दृष्टस्वरूपसाक्षात्करणात्सामर्थ्यादिति ।
जगदीश्वरनिर्मितमिति चेच्छ्रद्धा अपि
तन्निर्मिता इति प्राप्ते उच्यते । हेतुव्याप्तं
त्विति तुरेवार्थः । अचेतनं चेतनाधिष्ठित-
मिति सामान्यव्याप्तिमूलकाधिष्ठातृनुमा-
ने अचेतनस्य कार्यकरत्वलक्षणं यत्कार्यं
तच्चेतनाधिष्ठानरूपहेतुमात्रव्याप्तमेव न
विषयमविधया लोकभूवेपरीत्येन तद्वि-
शेषेण ईश्वररूपकर्ता व्याप्तं सामान्यव्याप्तेः
विशेषणवृत्त्यसंभवादित्यर्थः । कुत व्याप्ति-
रित्यत आह - भूमेवेति सामान्ये बहुषु कर्तृषु
एव व्याप्तिर्न विशेषेण कर्तेरित्यर्थः ।

नन्वेवं होत इति रिते स्वराभावे अह-

ए इत्य प्रवृत्त्यभावः स्वरूपज्ञातिज्ञा रूपाधि-

ष्ठा। तुरभावात् होत इत्य च तच्छब्दतत्त्वभावा-

दित्यादां न्यायेत न तु देहाधीनाधिष्ठेय-

मेवेत्या इष्टमपि तत्स्वरूपं ज्ञात्तयनमि-

त्रा होतज्ञोऽधिष्ठेयमित्याह- चेतनान्विति।

तुविशेषे इष्टमदृष्टं वा यदचेतनं तन्न

स्वरूपज्ञातिज्ञाधिष्ठानाधीनं किन्तु स्व-

तनुवं ज्ञं स्वदारीराधीनमतज्ञानप्रयोक्ष्यंत-

ज्ञानमिति तच्छब्देन चेतनपरिग्रहः। तज्ज्ञा-

नं तस्याचेतनस्य ज्ञानं भजत इति तन्न

भवतीत्यतज्ज्ञानभाक् स एव। ज्ञः होतज्ञः

तेन प्रयोक्ष्यं प्रेयमिदं स्वतनुवज्ञमिति किं-

याविशेषणम्। अचेतनं तावच्छरीरार्थ-

नमेव न न रत्वाधीनं सपीदमिदमिदं वल्मी-

काधिष्ठानदर्शनादिति प्रयत्नसहितदेहा-

धीनमेवाचेतनमिति होतज्ञेनातज्ज्ञेनापि प्र-

५७. योज्यां यद्यधिष्ठेयस्वरूप इत्यमपि प्रयो-

जकं स्यात् तच्च ज्ञानमपि देहव्याप्तत्वदर्श-

नादीश्वरे देहप्राप्तेर्नैव रत्नसिद्धिरिति

तज्ञानभागश्च प्रयोक्ष्यमेवाचेतनमित्यर्थः।

एतत्स्वमितो इष्टविपरीतताहानार्थं चेतना-

विज्ञानता हानमेव देह हान दुष्करन्ननर-
हानं बलमीके ऽन्याविज्ञानदशनादित्यादि-
ग्रन्थे प्रदर्शितमिति चोदनाप्रमाणमित्यर्थः ।

इदानीं प्रस्तुतचिन्तापरिहारार्थं उप-
क्रमते । अन्य यदुक्तमिति तत्संक्षिपति ।

(स्थले)

इष्टहेतुतया लोके वस्तुधीन्यपद्येमिति ।
शब्दमात्रात्तु शब्देभ्यो दृष्टदोषयुगं कृतम् ।
इति । कृत इति इष्टहेतुत्वात् दृष्टविरुद्ध-
त्वात् मानान्तरविरोधाच्च निघादोपः । लोक-
इष्टहेतुतया वस्तुज्ञानमेव धानेन वाच्यात्
कार्यविबोधः । वेदे शब्दमात्रा दस्तुज्ञानाद्यु-
पाधिरहितात्केवलमच्छब्दाच्च न्ये इति-
प्रतियोगिककार्यरूप एवार्थे प्रमितिरिति ।
वेदे स्वर्गकामादि नियोज्यान्वयविशेषव-
शात् अपूर्वे कार्य एवमिति रिति लोकदृष्ट-
मानान्तरविरोधतत्सोपेक्षा स्वरूपस्य
कृतोऽवकाश इत्यर्थः ।

इदानीं मानान्तरविरोधोदाहरणमाह
यत्वेति तत्संक्षिपति ।

देहादन्योऽनन्नातिहृमिति विषये दृष्टता -
लेखरूपे

देहाकारो नेहृयसति न च भवे -

इष्टुष्टुयं विरोधात् ।

48 भान्त्यन्यग्राह्यधीषु व्यवहृतिधरना

न ह्यज्ञातस्य युक्ता

तद्वन्नैवान्ययोगाद्धारमिति रनित्येति सैकादि -
पाइति ॥

इष यजमानोजला स्वर्गं लोकं यातीत्युदा -

हरणम् । देहेन्द्रियादिभ्यतिरिक्त आत्मा स्यात् -

तदा तदाभिप्रेयेण यती ह्युपपन्नार्थं स्यात्

तद्भावे देहविषयाभिप्रेयेण प्रत्यक्षां देहस्य -

देहमानत्वात् प्रत्यक्षाविरोधादनुपपन्नं स्या -

दिति - तदर्थं देहादिभ्यतिरिक्तो नेति विचारः ।

ननु भेदेन प्रतिभासभावात्

न देहादन्य इत्यत्राह - देहादन्य इति । देही -

तिविशेष्यमध्याहार्यम् । देहीति देहादन्यः

अदिशब्देनोन्द्रियादिभ्यावृत्तिः कथमित्यत्रा -

हावभातिहीति । हिंसर्वजनस्य स्वसंवेद -

नप्रसिद्धोक्तकः । आत्मनो देहादन्यत्वं

प्रतीयत एवानपरेण बोध्यमित्यर्थः । कथं

प्रतीतिरित्यत्राह - अहमिति । इदं प्रवयामिभिः -

ताहं प्रवयो ह्यात्मना प्रतीयत इति । तान्मेक्षित -

देहादिव्यतिरिक्तत्वात्मनो हं जानामीत्येव-
मादिषु प्रसिद्धमिति देहादिभ्यो भिन्न आ-
त्मेत्यर्थः।

नन्वहं गच्छामीति देहविषये विप्र-
योगान्न ततो देहातिरिक्तात्मसिद्धिरित्यता-
ह विषयदृष्टतात्मैकरूप इति। आत्मशब्दः
स्वभावपरः न प्रसिद्धात्मपरः। तत इदमहं
जानामीति शब्दादिविषयात् प्रतिदृष्टस्वभा-
वो ह्यात्मा स्फुरति न तु चरादिविषयस्व-
भावेन संवित्कर्मतया इत्यात्मन्येवाहं प्र-
त्ययो मुख्यः देहादौ तूपचारनयेति देहा-
दिरिक्तात्मसिद्धिरित्यर्थः।

५९ नन्वहं प्रत्ययस्य देहव्यतिरिक्त-
विषयत्वं तथापि विज्ञानस्कन्धादीनामपि
द्रष्टृत्वोपपत्तेः न तदातिरिक्तात्मसिद्धिरि-
त्यताहाहंकाररूप इति। सर्वहिं प्रत्ययेत्येक-
रूपानुगताकारः प्रतीयते ततश्च प्रत्यभिज्ञया
तद्विरत्वोपगमान्नकार्षिकभूतविज्ञानस्क-
न्धादिष्वन्तर्भवति इति। ततो भिन्न इत्यर्थः।
एवं प्रतीतिक्रमेणात्मनो देहव्यतिरिक्तातां
प्रसाध्य विषये बाधकप्रदर्शनेनापि तस्या-
द्ययति देह इत्यादि। इदमहं जानामीति-

विषयान् प्रति द्रष्टृत्वेन प्रतीतौ देहकरचरण-
आकारो न स्फुरति । ततस्तदतिरिक्त आत्मा
यदि देह एवाकारतया प्रतीयेत तर्हि तदाका-
रोपि प्रतीयेत तदभावान्तव्यतिरिक्त आत्मे-
त्यर्थः ।

नन्वेवमपि कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रि-
य इति सूत्रानुसारेणैकस्यैव देहस्य इदं
प्रत्ययमिश्रिताहं प्रत्यय इत्यत्वं तदमिश्रित-
तत्प्रत्यये द्रष्टृत्वं न कल्प्यताम् । अत्यन्ता-
दृष्टात्मधर्मिकल्पनातो धर्मिकल्पनायाः
लाघवात् । एवं च इत्यतया प्रतीतौ इत्यत्वं
द्रष्टृत्वेन प्रतीतौ द्रष्टृतेति देह एवात्मैत्यताह
न च भवेदिति । चरुसमुच्चये न केवलं
देहकारात्मस्फुरणात् देहस्यात्मलासंभवः
किन्तु हेत्वन्तरादपीत्यर्थः ।

यद्द्रष्टृ तद्द्रष्टव्यं न भवेत् । द्रष्टृत्वं
हि दृग्निर्क्रियाकर्तृत्वं इत्यत्वं हि तत्क्रि-
या कर्मत्वम् । स्वसमवेतक्रियाफलशालित्वं
कर्तृत्वं परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्म-
त्वमिति विरुद्धश्चभावत्वान्न कर्मकर्तृत्वसं-
भव इत्यर्थः ।

50. लोकेत्वेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो विवक्षातः

न तावता वस्तुलिङ्घिः स्मृतिश्च विवक्षाम-
लत्वात् उपपन्ना।

नन्वेवमात्मिनो इत्यत्वमाशयणीयम्।
धीकर्मणो भाननियमात्तस्य देहादन्यत्वासि-
द्धिरित्यताह- भातीति। आत्मा भाति न धी-
कर्मतया किन्तु अन्यग्राह्यधीषु नत्वात्म-
विषयायां धियि मीलपीतादिगृह्यं रूपाय-
द्धिः आत्मा कर्तृतया भाति न कर्मतया।
धीकर्मत्वन्त्वात्मन्त्वात्मव्यतिरिक्तपीतादि-
एवेव नियतं बाह्यप्रयुक्तात्सुधीस्तावत्
स्वयंप्रकाशेति साधितम्। ततात्मापि
तत्कर्तृत्वेन प्रतीयत इति। न धीकर्मत्व-
नियत इत्यर्थः। न लोकदृष्टविरुद्धप्रकार-
कल्पने प्रमाणाभावादित्यत्राह- व्यवहृतीति
व्यवहारोऽभिवदनादिस्तद्वटनासंबन्धो
यस्मादभातस्य न युक्ता ततस्तद्वद्विनि-
वृत्तपट्या संवित्कर्तृतया भानं कल्पयते यदि
संवित्कर्तृतयात्मा न प्रतीयेत तर्हि स्वसंब-
न्धितया वित्तेरभानात् विदितमितीदं मया
अन्येन वेत्यादि जिज्ञासा प्रसज्येत। तदभावा-
त्सर्वज्ञानेषु आत्मात्मेति कल्पयत इत्यर्थः।
नन्वेवमापि व्यवहारान्यथानु-

पपत्यापि भानमात्रमेव कल्प्यं न संवित्क -
 र्ततया भानम् । व्यस्त्यन्तरैव यतयापि
 भानस्योपपत्तेरित्यत्राह - तद्वन्नेवान्य-
 योरिति ।

एवमशब्दोऽप्यर्थः । यथा अभातस्य
 व्यवहृतिघटना न युक्ता तथाऽन्ययोग-
 दपि न युक्ता । अन्येन व्यस्त्यन्तरेण योगो
 अन्ययोगः ततोऽपि नैत्यर्थः । तुरपश्मि-
 तरनित्येति । अत्रेदमहमित्यादि व्यवहारेणा -
 त्मनो नियतभानमाश्रयणीयं अन्यथा
 स्वसंबन्धि व्यवहारानुपपत्तेः ।

५।

तत्र यदि व्यस्त्यन्तरैव यतया तद्भान-
 मङ्गीक्रियते तदा नियतभानस्यात् । व्य-
 स्त्यन्तरस्याप्यनित्यत्वान्नियतभानाभाव-
 प्रसंगादित्यर्थः ।

उपसंहारति इतीति । एवं सति
 एका सा व्यवहृतिघटना द्विपात्रा पात्रा-
 शब्दस्यातर्गोणः पात्राशब्दश्चाकर्षणसा-
 दृश्यात्प्रयुक्तः । तत्र यदि तद्भानमङ्गीक्रियते
 तदा नियतभाट्टेन चाक्याव्यस्त्यन्तरस्या-
 प्यभाक्याव्यवहृतिघटना व्यवहृतिरि-
 नियतभानं साधयति । तत्र एव व्यस्त्यन्तरा -

वैधत्वमपि साधयति । इत्युभयविधप्रमा-
 कर्षणशामर्थ्यात् विपाशेत्युत्तमपि व्यवह-
 ति चटना न्यथानुपपत्त्या न्यग्राह्यधीवना-
 त्मनः संवित्कर्मतया भानादेहादिव्यतिरिक्त-
 त्वादेव यज्ञाशुधीति व्यपदेशस्य गुण-
 नृत्या तद्विषयत्वसंभवान्न मानान्तरविरो-
 ध इति चोदनाप्रमाणमित्यर्थः ।

शब्दान्नित्यत्वमात्रेणैव कर्मकेतन-
 दइनादित्यादिभिस्तत्त्वज्ञाने तन्नित्यत्वं
 प्रसाध्यते । तत्संक्षिपति ।

(श्लो)

शब्दे तत्त्वेन दृष्टे प्रतिनियततत्रा

व्यक्तिर्धीरेक इत्ये-

नैकव्यक्त्यप्रसिद्धे भ्रम इति

नहि धीर्न इडा आनुमानात् ।

ज्वाला भेदे तु लिङ्गं स्फुटविदित-

मनोपाधिकन्नेहत इ-

न्नेतज्ञा इत्यभाने स्वरनरदिगु-

पाधिप्रभेदे विगस्य न.

इति । गकारादिशब्दो नित्य उता नित्य

इत्यन्तेन चरणप्रयत्नजन्यः शब्द उत

तन्निष्पन्नव्यञ्ज्य इति विचार्यते । प्रयत्नेनात्रि-
 52 व्यञ्जकस्तत्त्वभाववैलक्षण्योत् इन्द्रिय-
 संस्कारद्वारेणात्रिव्यञ्जकत्वमिति वैलक्ष-
 ण्यादनत्रिव्यञ्जकत्वानुमा ततः परिशेष्या-
 देकत्वानुमा । न च स एवायं गकार इति
 प्रत्यभिज्ञया पूर्वाह्येत्यागमेऽत्रिव्यञ्जक-
 त्वानुमाने प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षपूर्विकानुमान-
 पूर्विकानुमा बाधिकेति वाच्यम् ।

ज्वाला प्रत्यभिज्ञावत् प्रत्यभिज्ञायाः
 भेदागृहेणाप्युपपत्तेरिति । शब्दानित्यत-
 या संबन्धा नित्यतेति पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्य-
 ते । शब्द इत्यादि एतद् इत्यनेन
 प्रयत्नस्यात्रिव्यञ्जकत्वं साधयति । अत्रि-
 धायको वर्णत्मिकः शब्दः न समुद्रधाषा-
 दिभिः तत्वेन तदेवेदमिति स प्रत्यभिज्ञा
 प्रत्यक्षेणावगते एवं चात्रिव्यञ्जकत्वमपि
 नियतविषयं कल्पयामित्याह - प्रतिनियतत-
 येति ।

यथा कार्यं हि कारणकल्पना कार्यं
 च प्रतीतिरसाम्येकस्मिन्नेव शब्द इति पु-
 यत्नस्य प्रतिनियततया प्रतिशब्दं नियत-
 त्वेन व्याप्तिः कल्पया न सामान्यविषयत्वेन

तदुक्तम्। प्रत्यभिज्ञायावन्मातृ नियतविष-
यमेवाभिर्व्यञ्जकत्वं कल्पमित्यर्थः।

ननु लोकाप्रसिद्धे स्वभावकल्प-

नातो वरं प्रत्यभिज्ञायाः आलित्वकल्पने-

त्यन्नाह नेति। अत्र इत्यन्तेन लोके प्रतिनि-

यौक्याभिव्यक्त्यप्रसिद्धे अभिव्यञ्जकत्वस्व-

भाववैलक्षण्यात् प्रत्यभिज्ञा अमरूपेणे-

त्यपि न संभवति। यस्मात्कृतकत्वनिश्च-

ये अनाभिव्यक्तिनिश्चय इतन्निश्चये प्रत्य-

53 भिज्ञा अमनिश्चय इतन्निश्चये कृतकत्व-

निश्चय इति चक्रकापत्तिस्ततो हेतोरित्यर्थः।

ननु प्रतिनियतशब्दप्रतीतिरभि-

व्यञ्जकत्वमनुमाय जनकत्वानुमा ततस्त-

द्विधितं नित्यत्वानुमानं किञ्च प्रत्यभिज्ञातः

शब्दनित्यं तन्नित्यत्वे प्रत्यभिज्ञास्थिर-

त्वमित्यन्योन्यापत्तिश्चेत्यन्नाह नहीति।

यस्त्वर्थे विशेषद्योतकः ईदृशादनुमा-

नान्नाह न हीः किन्त्वतिशयेन अवैदेने-

त्यन्वयः। ईदृशादनुमा प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्ष-

परामर्शः ततश्च पूर्वपक्षानुमानपूर्वका-

नुमानात् प्रत्यक्षपूर्वत्वेन यद्वर्णीयत्वा-

भिव्यञ्जकानुमानात् बाधकविषयत्वेन

प्रत्यभिज्ञायावन्मातृ नियतविषयमेवाभिर्व्यञ्जकत्वं कल्पमित्यर्थः।
ननु लोकाप्रसिद्धे स्वभावकल्पनातो वरं प्रत्यभिज्ञायाः आलित्वकल्पनेत्यन्नाह नेति। अत्र इत्यन्तेन लोके प्रतिनिययौक्याभिव्यक्त्यप्रसिद्धे अभिव्यञ्जकत्वस्वभाववैलक्षण्यात् प्रत्यभिज्ञा अमरूपेणेत्यपि न संभवति। यस्मात्कृतकत्वनिश्चये अनाभिव्यक्तिनिश्चय इतन्निश्चये प्रत्यभिज्ञा अमनिश्चय इतन्निश्चये कृतकत्वनिश्चय इति चक्रकापत्तिस्ततो हेतोरित्यर्थः।
ननु प्रतिनियतशब्दप्रतीतिरभिव्यञ्जकत्वमनुमाय जनकत्वानुमा ततस्तद्विधितं नित्यत्वानुमानं किञ्च प्रत्यभिज्ञातः शब्दनित्यं तन्नित्यत्वे प्रत्यभिज्ञास्थिरत्वमित्यन्योन्यापत्तिश्चेत्यन्नाह नहीति। यस्त्वर्थे विशेषद्योतकः ईदृशादनुमानान्नाह न हीः किन्त्वतिशयेन अवैदेनेत्यन्वयः। ईदृशादनुमा प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षपरामर्शः ततश्च पूर्वपक्षानुमानपूर्वकानुमानात् प्रत्यक्षपूर्वत्वेन यद्वर्णीयत्वाभिव्यञ्जकानुमानात् बाधकविषयत्वेन

न हि धी भवतीति न संभवति । किंत्वितिडा-
 ये स्यादीदृशशब्देनोक्तं इदृशात्प्रत्यक्षा-
 पूर्विकादनुमापूर्विकानुमातः प्रबलादभि-
 व्यञ्जकानुमानभवेदेव । हिरण्यव्यायवित्
 प्रसिद्धिद्योतकः । तदुक्तम् - "प्रत्यक्षापूर्वि-
 कानुमापूर्विका या बलीयसी" । इति ।
 प्रथमोऽभिधेयं जकः नोत्पादक इत्यर्थः ।
 ननु - सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञाभेदाग्रहादिपि-
 पपन्ना । यथा ज्वालादिष्वित्यताह - ज्वाला
 भेद इति, तु विशेषतामाह - ज्वालेति । सै-
 वयं ज्वालेति प्रत्यभिज्ञैकत्वेऽवगतैपि त-
 भेदः पूर्वपक्षदृष्टान्तवर्तिन्या ज्वालात उत्तर-
 णवर्तिन्या भेदेऽनुमातये यल्लिङ्गमवय-
 विज्ञाणात्मकं तत्स्फुटविदितं प्रत्यक्षेण
 रूपदृष्टम् । स्फुटविदितत्वान्धानौपा-
 दिकमौपाधिकं न भवति इत्यनौपाधिकं
 निरुपाधिकमेव इह शब्दस्य भेदानुमाने
 ५५ य लिङ्गं न तद्वत् स्फुटविदितम् । किन्त्वस्फु-
 टविदितम् । शोपाधिकमित्यर्थः । ज्वालायां
 तावत् प्रसरणशीलायामवयवविज्ञाणं लक्ष्यते ।
 ततश्चावयवविज्ञाणद्विनादवयवि विना-
 शोऽनुमीयते । ततश्च पूर्वज्ञाणा उत्तरज्ञाणे

दृश्यमाना ज्वाला न्यत्वमपि अनुमीयते । शैवे-
 यं ज्वालेति प्रत्यभिज्ञया पूर्वाह्यित्यवगमे-
 न्न भेदः । तत्रैकस्या एव ज्वालाया भेदाभेदा-
 त्मकत्वं विरुद्धमित्येकस्यानुमानस्योपा-
 धिकत्वं कल्प्यम् । तत्र भेदानुमानमनौपा-
 धिकप्रत्यक्षयसिद्धत्वात् । प्रभाविततिर्हि
 विदीर्णवयवत्वरूपाभेदानुमाने लिङ्गं
 प्रत्यक्षम् । पुनरपि ज्वालायाः प्रत्यक्षत्वात्
 भेदानुमानेति प्रत्यक्षद्वयसिद्धलिङ्गभेदा-
 नुमानं नोपाधिकं किन्तु सप्रत्यभिज्ञापूर्-
 विका भेदानुमानमेव सौपाधिकमति सा दृश्यात् ।
 भेदागृहोपाधेरभेदप्रतीतिर्भेदस्तद्वास्तव-
 इति कल्प्यते । इह त्वनुमापूर्वकानुमानात्
 भेदानवगमो न स्फुटविदित इति । यथैकस्य-
 मुखस्य रज्जुमुद्गरतैलाद्युपाधिभेदात्
 भेदस्तथात्रियंजकद्वानिभेदा दीपाधि-
 कश्च एव शब्दस्य भेद इत्यर्थः ।

ननु के जानादिशब्दजनानां नै-
 रुदातादिस्वरभेदेनोदीरितेषु गकारैश्च-
 ह्यो गकारा युगपदनुभूयन्ते । इति ।
 कथमेकत्वसिद्धिरित्यत्राह - नैतादित्यादि ।
 यथाप्यत्र स्वरादीनां भेदाऽस्ति तथापि

गत्य गकारस्य भेद इत्यर्थः । हेतुनैतदि-
 त्यादि यद्यत्तक गकारा इति । भानं स्यात्तर्हि
 तेषां भेदो भवेत् । न च तथा भानं सिद्धम् ।
 असावपि गकारः असावपीति सर्वत्र
 गकार इति प्रतीतिरेव जायते । न तु तद्वत्-
 ७५ भेदावगम इत्युपाधिनामेव भेदः न गत्ये-
 ति शब्दस्य प्रत्यभिज्ञया । स्थिरत्वावगमात् ।
 सः कारणत्वेन नित्यः शब्द इत्यर्थः ।

अस्तु तावच्छब्दस्य नित्यता अ-
 स्तु तावच्छब्दार्थयोः संबन्धोऽपि नित्य-
 स्तथापि न वेदार्थयोः प्रत्ययस्य न बोधः
 कर्तव्याक्षिपति । उत्पन्नोऽनेति तत्संक्षिपति ।
 (श्लो) —

व्युत्पत्त्यायत्तबोधादाभिनववस्तो नार्थर्था -

वेदतोऽपि *

स्यादाभिप्रायान्निज्ञादनाधिगतमितेः

वेदवान्म्यान्तुनेति ।

आकांक्षादिपुत्रावात् प्रतिनियतविशेषा -

न्वितस्वार्थइति -

व्युत्पत्तेनार्थइति प्रमितिजनकता

कल्पनात्रैव गुर्वी ॥

इति। वैदिकवाक्यादर्थप्रतीतिः स्यादुतने-
 ति संशयः। लोके गामानयेत्यादि प्रयोगे
 प्रयोज्यवृत्त्यस्य प्रत्यक्षयोर्यार्थविषये प्रु-
 त्तिं दृष्ट्वा शब्दस्य तत्र शक्तिमन्धार्य बा-
 लोऽप्युत्पाद्यते वेदे प्रत्यक्षयोर्यार्थान्न ह बालो-
 न व्युत्पद्यते इति। व्युत्पत्त्यसंभवात् वेद-
 वाक्यादर्थप्रतीतिरपि न स्याद्यदि भवेत्
 तर्हि मानान्तरसिद्ध्यर्थबोधकत्वेनाप्रा-
 माण्यं स्यादित्यर्थः। शब्दनित्यत्वसाधन-
 पूर्वकं संबन्धनित्यत्वसाधनमिति पूर्व-
 पक्षः तदेतदाह- व्युत्पत्तीत्यादि। कृतकत-
 याभिन्नवभूतं यल्लौकिकं वाक्यं ~~न~~ तद-
 भिनववचसा पौरुषेया द्वाक्मात् व्युत्प-
 त्यधीनोऽर्थबोध इति। यस्मान्नतो वेदतो-
 ऽर्थधीरपि न भवेत्। मानान्तराविषये
 ऽर्थे व्युत्पत्त्यसंभवादित्यर्थः।

नन्वावापोद्धाराभ्यां पदानां

२६ पदार्थेषु शक्तिः पदार्थानां च वाक्यार्थे व्यु-
 त्पन्ना तत्र लोकवेदयोः पदपदार्थानव्य-
 त्वाल्लौकिकव्युत्पत्तिर्वेदावगाहिनीति वेदाद-
 प्यर्थधीः स्यादित्यत्राह- स्याद्वेति। वेति
 पक्षान्तरे यदि वेदार्थो भवेत्। तर्हि पदा-

र्थस्यैवानन्यत्वादिशिष्टरूपे वाक्यार्थे लोके-
 वदुक्ताभिप्रायं प्रति लिङ्गभूता वाक्यादेवार्थ-
 र्थादृश्यात्। तत्र चाभिप्रायावगमे मानान्त-
 रान्त भविता तत्प्रमितार्थ इति दृश्यात् बो-
 धकतया मानान्तरानवगतस्यार्थस्य
 प्रमितिर्वेदरूपान्मानान्न स्यादित्यर्थः।

इति रूपसंहारे इत्युभयथा प्रामा-
 ण्यं वेदस्येत्यर्थः। राक्षान्तमाहाकांक्षा-
 दीति।

स्यादेवं यदि पदार्थमात्रनिषेधेन व्यु-
 त्पत्तिः सात्वाकांक्षा सान्निध्ययोग्यान्धरूपो-
 षपाधिप्रभावात् स्वोपरत्नपदानां गुणप्र-
 धानप्रभावेनान्विताऽवस्थापादनमुखेन
 विशिष्टबुद्धिबोध्यत्वापादनरूपादेतोः
 प्रतिनियताकांक्षितत्वेन अन्वयप्रतियोगि-
 तथा नियतो यो विशेषः प्राप्तस्तेन प्रति-
 नियतविशेषणान्विते यः स्वार्थः तस्मिन्
 या शक्तिः सा तथा। तत आकांक्षाद्युपस्थि-
 स्थापितपदार्थविशेषणान्वितस्वार्थपरत्न-
 मेव पदानां लोके व्युत्पन्नः न केवलस्वा-
 र्थपरत्नं तदुक्तम्-

(स्तेनो)

यद्वाकांक्षितं योग्यं सान्निधानं प्रपद्यते ।
 तेनान्वितः पदेनार्थः स्वक्रिया प्रतिपद्यते ॥
 इति । एवमाकांक्षादिमत्प्रतियोगिविशेषा-
 न्वितविशेषाभिधानसंभवादर्थधीह्या-
 दित्यर्थः ।

(57)
 मनुपदानां स्वार्थ एव शक्तिः न लान्विते
 गौरवात् पदार्थान्वयेतदविवक्षितमात्रं
 नान्वितं कल्पयत्वात् । अभिहितान्वये
 पदानां पदार्थविषयैकैव शक्तिरित्यत्राह-
 नार्थशक्तावित्यत्राह - दिनन्तु उत्तरेणा-
 न्वयः । अतएव गुर्वी न भवति किन्तु
 सर्वत्रापि अर्थशक्तौ अर्थश्चासौ शक्ति-
 र्ना शक्तिप्रतियोगिकेऽर्थ इति त्वयर्थः ।
 व्युत्पत्तिरसमये शक्तिप्रतीतिर्योगितया
 गृहीतेऽन्वितरूपेऽर्थे पदानां शक्तिकंप-
 तात्तात्तान्विताभिधानतापाद एव नगुर्वी
 किन्त्वभिहितान्वयनादेऽपि शक्तिप्रती-
 तियोगिकार्थबोधकत्वं सर्वैराश्रयणीयम् ।
 तत यथान्वयरूपधर्माधिक्यं दोषत्वेना-
 रोप्यते ह्यभिहितान्वये गौरवमास्ति एका-
 पदानां अर्थविषया परा पदार्थानां अन्व-
 यविषया अपरा पदार्थानां पदार्थशक्त्या-

स्वार्थः स्वकालः पदानां व्युत्पत्तिः कस्यपि पदार्थस्य सान्निधानं

अभिहितान्वयः पदानां व्युत्पत्तिः कस्यपि पदार्थस्य सान्निधानं

धानाङ्गिरिति कल्पनागौरवात् । यस्मां-
 त्पदपदार्थानन्यत्वेन वेदेषु व्युत्पत्तिर्-
 भवात् तत्तापि वाक्यार्थप्रतीति संभवात्
 प्रामाण्यं स्थितिर्हित्यर्थः ।

कारकादि समाख्याकृति निमित्ता
 प्रवचननिमित्तेति संशय प्रवचनस्य
 साधारणत्वेनासंभवरूपं पूर्वपक्षं
 निरस्यते - (स्ते) —

कारकादि समाख्या ह्यात्

पाठतोऽपि प्रकृष्टतः ।

योगादे विधिर्नैकत्वं

विरुद्धा नित्यवाचिषु ॥

इति समाख्या प्रकर्षरूपात् पाठा-
 दप्यसाधारण्येन व्यपेशसंभवात् भवे-
 दित्यपौरुषेया वेदा इत्यर्थः ।

ननु मानान्तरविरुद्धानित्यर्थप्र-
 तिपाकानि वनरूपतयस्य तमा सत नर्व-
 रः प्राजाहिर्गिरि रमयतेत्यादिव्याख्यायाः
 कृतिनिमित्तत्वोपाद्वल्लङ्घनीति कृतिनि-
 मित्तत्वेनैव समर्थनं युक्तमित्यागाह-

58 योगादेरिति । विरुद्धानित्यवाचिषु